

TORE NORDENSTAM

Etik och praktisk kunskap

DIALOGER
VETENSKAP & KONST

www.dialoger.se

VARNING!

All kopiering ur denna bok är enligt upphovsrättslagen
förbjuden utan skriftligt tillstånd från förlaget.
Detta förbud gäller även för undervisningsbruk.

© 2013 Tore Nordenstam och Dialoger Förlag & Metod AB, Stockholm

Ansvarig förläggare: Bo Göranson,
professor i yrkeskunnande och teknologi
Redaktörer för serien: Bo Göranson & Torbjörn Santérus

ISBN 978-91-86659-14-1

info@dialoger.se

Tryck: BOD, Tyskland 2013

Innehåll

Förord • 7

Några inledande betraktelser • 8

Etik och moral • 8

Moral och omoral • 9

Dubbelmoral • 9

Riktiga handlingar och moralisk omdömesförmåga • 10

Finns det experter på moral? • 14

Om poker och andra spel • 14

Etisk konventionalism • 17

Riktiga handlingar och etisk klokhet • 20

Om etisk expertis • 26

Konventionell moral och kritisk etik • 36

Etik och praktisk kunskap • 44

Från moralvetenskap till etisk teori • 44

Begrepps- och exempelförståelsens cirkel • 47

Tillämpad etik • 50

Praktisk kunskap • 51

Filosofi och praktisk kunskap • 56

Praktisk etik • 57

Det deduktiva idealet • 61
<i>Subsumtionsmodellen</i> • 61
<i>Etikens öppna textur</i> • 65
<i>Metodologiska konsekvenser</i> • 67
<i>Om distinktionen mellan teleologisk och deontologisk etik</i> • 70
Konsekvensetikens remarkabla töjbarhet • 76
Kant och utilitaristerna • 80
Från »är« till »bör«? • 98
<i>Searles första exempel</i> • 100
<i>Searles andra exempel</i> • 103
<i>Searles tredje exempel</i> • 104
<i>Institutionella fakta</i> • 109
<i>Konklusion</i> • 112
Förståelse och förändring • 116
<i>Tre olika uppfattningar om forskarrollen</i> • 116
<i>Förståelse utan förändring</i> • 117
<i>Förändring utan förståelse</i> • 119
<i>Förändring genom förståelse</i> • 121
<i>En modell för kunskapsuppbyggnad</i> • 124
Expertens engagemang • 129
Två oförenliga traditioner • 135
<i>Vad skall en påverkare kunna?</i> • 135
<i>Två oförenliga traditioner</i> • 138
<i>Om regelföljande</i> • 141
<i>Om modeller</i> • 144
<i>Om handling och arbete</i> • 146
Om skådespelarens praktiska kunskap • 152
Om texterna • 160

Förord

Man tänker sig ibland att etiken är som en pyramid. Pyramidens breda bas består av alla våra moralutsagor om individer och deras egenskaper och handlingar. Toppen består av en överordnad norm i stil med utilitarismens grundprincip eller Kants kategoriska imperativ. En kritisk diskussion av pyramidmodellen för etik är det första ledmotivet i boken *Etik och praktisk kunskap*.

Det andra ledmotivet är att skissera ett alternativ till pyramidmodellen. Mitt förslag är att etiken är som ett isberg. Den formulerade etiken är bara toppen på allt det som ligger under vattenytan – all vår praktiska kunskap.

Experter spelar en central roll på de flesta av livets områden. Det finns numera mängder av experter också på etikens många delområden. Men vad innebär det egentligen att vara expert på etik? Det är det tredje ledmotivet i boken.

Som en antydning om vart det barkar hän väljer jag ett citat från den österrikiske filosofen och samhällsvetaren Otto Neurath: »Som sjöfarare är vi som på öppet hav måste bygga om sitt skepp utan att någonsin kunna ta det isär i en docka och sätta det samman igen utifrån de bästa beståndsdelarna.«

Några inledande betraktelser

Etik och moral

När jag en gång blev ombedd att skriva en kort artikel om moral för ett nytt uppslagsverk, började jag så här: »Moral i vid mening är en beteckning för alla föreställningar om vad som är riktigt och fel, värdefullt och förkastligt i det sociala livet. Alla mänskliga egenskaper och handlingar och alla samhällsförhållanden kan alltså bedömas från moralisk synpunkt. Det moraliska området kan indelas i olika delområden, t.ex. sexualmoral, affärsmoral, kristen moral, sovjetisk moral.« Det kan kanske duga som en kort påminnelse om vad som ligger i begreppet moral. Som alltid när det gäller komplexa begrepp måste en sådan allmän karakteristik fyllas ut med många exempel och kommentarer. Det kommer en del sådant i de följande kapitlen.

Ordet 'etik' står ofta för det samma som 'moral'. Socialistisk moral är det samma som socialistisk etik, för att ta ett exempel. 'Etik' används också som ett namn på läran om moral. Filosofisk etik är detsamma som moralfilosofi. Uttrycket 'etik och moral' används ofta utan man gör någon åtskillnad mellan etik och moral. Uttrycket har en förstärkande funktion, men i

de flesta sammanhang är det nog så att det hade räckt med ett av orden.

Moral och omoral

Ibland inskränks moralens område till att gälla privata förhållanden. En sådan privatisering av moralen fanns redan i antiken. De filosofiska riktningarna epikurism och stoicism koncentrerade sig på individens välgång och lycka.

Ofta används moralbegreppet på ett ändå mera inskränkt vis – moral och omoral har först och främst med sexuella förhållanden att göra. Det inskränkta moralbegreppet kan bland annat användas för att avfärda moraliska bedömningar av ekonomiska och politiska förhållanden som ovidkommande.

Dubbelmoral

När en person eller en grupp har två uppsättningar av moralföreställningar (normer, värderingar, mönsterexempel) som täcker samma verklighetsområde och som inte är förenliga med varandra, har man med dubbelmoral att göra. De moralföreställningar som kommer till uttryck i det som vi faktiskt gör är inte alltid förenliga med det som vi säger till andra och tänker för oss själva. Man måste skilja mellan moralen som ideologi och den praktiserade moralen.

En vanlig variant av dubbelmoral bygger på skillnaden mellan det offentliga och det privata. Det finns saker och ting som kan vara rätt och bra i privata sammanhang men inte i offentlighetens ljus. Då handlar det inte om dubbelmoral utan om hänsynstagande till situationen. Men det finns också fall där vi

anser att det skulle vara fel att bedöma det privata på annat sätt än det offentliga. Då använder vi gärna ordet 'dubbelmoral' för att uttrycka vårt klander. Pacifister kan till exempel betrakta det som en form av dubbelmoral när kristendomens femte bud – »Du skall inte dräpa« – begränsas till privatsfären. När vetenskapsutövare och andra experter är beredda att göra saker i sin yrkesroll som de annars skulle ta avstånd från kan det ibland vara en form av dubbelmoral.

En vanlig form av dubbelmoral bygger på föreställningar om skillnader mellan det manliga och det kvinnliga. När samma prestationer utförda av män och av kvinnor bedöms olika, kallas det för dubbelmoral under förutsättning av att man bedömer diskrimineringen som oberättigad. Kampen för kvinnofrigörelse vänder sig inte minst mot den existerande dubbelmoralen på arbetsmarknaden och det sexuella området.

Riktiga handlingar och moralisk omdömesförmåga

För att kunna utföra en handling av ett bestämt slag måste vi ha förvärvat vissa färdigheter. Det gäller både för praktiska göromål som att laga skor och att steka pannkakor och för teoretiska göromål som att kritisera teorier eller att utarbeta strategier.

Om man ser på den filosofiska och vetenskapliga litteraturen om moral i ljuset av distinktionen mellan handling och kompetens, så framträder en väsentlig skillnad mellan äldre och nyare sätt att behandla moralen. I den nyare moralfilosofin, från slutet av 1700-talet till våra dagar, har man nedlagt mycket arbete på att finna regler som kan användas för att skilja mellan riktiga och oriktiga handlingar. Kants kategoriska imperativ är ett försök att formulera en överordnad regel för riktiga hand-

lingar: »Du skall handla så att du kan vilja att din handlingsprincip också blir använd av alla andra som är i samma slags situation.« Den utilitaristiska lycko- eller nyttoprincipen är ett annat exempel på samma sak: »Du skall försöka att maximera lyckan för så många som möjligt.« I den utilitaristiska traditionen är utgångspunkten situationer där en individ kan välja mellan olika handlingsalternativ. Individens problem är att avgöra vilket handlingsalternativ som är det riktiga för honom eller henne. Det gör han eller hon genom att beräkna värdet av följderna av de olika alternativen, för att sedan välja det alternativ som sannolikt leder till de bästa konsekvenserna för alla berörda parter. Kant föreslår en helt annan metod för att hantera sådana problem: gör tankeexperimentet att alla andra kommer att handla på samma sätt – kan du utan att hamna i självmotsägelser vilja det? (Mer om detta i kapitlet *Kant och utilitaristerna*.)

Moral uppfattas numera ofta som en uppsättning normer och värden. Etiken ses gärna som en lära om handlingars riktighet och konsekvensers värde. Det perspektivet på moral spridde sig på 1800-talet från filosofin till samhällsvetenskaperna och är en del av fundamentet för mycket av det som i våra dagar görs på sådana områden som nationalekonomi, företagsekonomi och sociologi.

De förutsättningar som individen måste ha för att kunna välja riktigt behandlas styvmoderligt i den utilitaristiska traditionen. Det är däremot ett centralt ämne i äldre moralfilosofi, från Platon och Aristoteles på 300-talet f.Kr. till Hume på 1700-talet. Det grundläggande antagandet i det perspektivet på moral är att riktiga handlingar förutsätter kompetenta aktörer. Ofta framställs de villkor som aktören måste uppfylla för att

kunna handla riktigt som en analys av de karaktärsegenskaper («dygder») som är nödvändiga för kompetent moraliskt handlande. Aristoteles betonar att moralisk omdömesförmåga är något som måste förvärfvas, till att börja med genom att man handlar under de mera erfarnas ledning, därefter genom egen handling och reflexion. Teoretisk kunskap om moralregler kan aldrig ersätta den praktiska klokhet som bara kan förvärfvas genom reflekterat handlande.

Kompetens på moralens område innebär mycket mera än kunskaper om regelsystem och värdeskalor. Moralisk omdömesförmåga kräver en människosyn och en samhällssyn som är utprövad i ens egna erfarenheter och en förmåga att anpassa sina egna reaktioner till de föreliggande situationerna på ett adekvat sätt, något som bara kan läras genom egen erfarenhet.

Litteratur

Litteraturen om etik är stor. Till att börja med vill jag rekommendera tre böcker:

Först en klar översikt över den västerländska filosofins historia inklusive de stora moralfilosoferna från Sokrates, Platon och Aristoteles till vår egen tid: Gunnar Skirbekk och Nils Gilje, *Filosofins historia*, Göteborg 1995. På originalspråket nynorska är den nyaste versionen från 2007: Gunnar Skirbekk og Nils Gilje i samarbeid med Anne Granberg, Cathrine Holst og Rasmus Slaattelid, *Filosofihistorie. Innføring i europeisk filosofihistorie med særleg vekt på vitenskapshistorie og politisk filosofi*.

Några inledande betraktelser

Därnäst en stor handbok: P. Singer, red., *A Companion to Ethics*, Oxford 1991, paperback 1993 och senare upplagor. Och så den moralfilosofiska klassikern framför alla andra – fortfarande mycket läsvärd: Aristoteles, *Den nikomachiska etiken*, Göteborg 1988, 1993, 2004.

Artikeln om moral som nämns i början av *Några inledande betraktelser* finns i *Pax Leksikon* (Oslo 1980). Både det norska originalet och en dansk översättning finns på internet, bland annat här: <http://www.torenordenstam.se/moral/moral.pdf>.

Finns det experter på moral?

Om poker och andra spel

Det är inte så att allt är tillåtet i poker. Man får inte störa motspelarna med högljutt pratande, till exempel, för att inte tala om regelrätt fusk. En god pokerspelare avstår från sådant, men för övrigt uppträder han eller hon på sätt som bryter mot mycket av det som vi är vana vid i vardagslivet. Den framgångsrika pokerspelaren behärskar till exempel konsten att bluffa sina motspelare. Så är det i det spelet som kallas »poker«. Hur är det i det spelet som kallas »att göra affärer«?

När frågan ställs på det viset, kan det vara närliggande att svara som en amerikansk skribent gjorde för några år sedan: affärslivet är i likhet med poker ett hasardspel, men på båda områdena är det spelarnas duglighet som är det avgörande i det långa loppet. »I båda spelen är det så att den avgörande segern beror på grundliga kunskaper om reglerna, psykologisk förståelse av de andra spelarna, en fräck fasad, en anseelig mängd självdisciplin och en förmåga att raskt och effektivt kunna utnyttja de möjligheter som råkar dyka upp.«

Citatet är från en artikel med titeln »Is Business Bluffing

Ethical?»), som publicerades i en av de ledande tidskrifterna på det ekonomiska området, *Harvard Business Review*, 1968. Författaren heter Albert Z. Carr, som gav ut en bok med titeln *Business as a Game* samma år. Artikeln finns i lätt förändrad form med i boken i ett kapitel som heter »The Ethics of Bluffing in Business«. Boken vänder sig enligt författaren själv först och främst till studenter och andra yngre människor som är intresserade av en karriär på affärslivets område.

Carrs budskap till de förhoppningsfulla unga ekonomerna var att affärslivet har sin egen moral som på intet vis sammanfaller med privatlivets etik. I det privata är det en grundläggande regel att man skall hålla sig på sanningens väg. I affärernas värld är det inte så. För att kunna lyckas i affärslivet måste man skilja skarpt mellan vardagslivets etik och de speciella regler som gäller i det ekonomiska livet. Förmågan att ljuga och bluffa är helt enkelt ett villkor för att kunna överleva på det området. Carr illustrerar sin tes med några exempel.

Ett av exemplen handlar om affärsmannen Tom som äter lunch tillsammans med en kund. Kunden frågar om han skulle kunna tänka sig att stödja en viss politikers valkampanj med 100 dollar. Affärsmannen måste tänka sig om ett tag innan han svarar ja. Politikern tillhör nämligen inte det partiet som Tom själv sympatiserar med. Men han svarar ja med tanke på möjligheterna att få till stånd ett bra kontrakt både nu och vid senare tillfällen. När Tom samtalar med sin hustru om dagens händelser, kommer hon med följande kommentar: »Tom, det är något som är fel i affärslivet när man blir tvungen att välja mellan familjens existensgrundlag och sina plikter mot sig själv på det viset.« Carrs kommentar är att Tom och hans fru ser på episoden på två olika sätt.

Hustrun bedömer situationen i ljuset av privatlivets etiska regler, mannen betraktar den som affärsman, som en fråga om spelstrategi. Våra etiska erfarenheter från vardagslivet måste sättas i parentes om vi vill delta i det ekonomiska livet – det är Carrs budskap.

Några andra exempel som nämns i Carrs text är Ralph Naders kritik av bilindustrins bristande intresse för bilisternas liv och säkerhet i boken *Unsafe at Any Speed* (utgångspunkten var de allvarliga defekterna i bilmodellen Chevrolet Corvair; några år senare inskräpdes allvaret i Naders kritik av Ford Pinto-affären); politikern Moynihans kritik av försäkringsbolagens systematiska användning av felaktig statistik för att ta ut alltför höga premier av försäkringstagarna; kritik från politiskt håll av matindustrins tendens att sprida varorna i vilseledande förpackningar. Carr bedömer de fallen på samma sätt som de berörda bolagen gjorde det den gången – så länge som man håller sig inom lagens gränser, är allt tillåtet. Om strängare lagar gör det nödvändigt att ändra på tillvägagångssätten, så gör man det. För övrigt är det bolagens uppgift att utnyttja marknaden så effektivt som möjligt.

Carrs exempel är hämtade från USA på 1960-talet. Ekonomi-professorn Andreas Falkenberg har invänt att 1968 ligger långt tillbaka i tiden, att många i dag inte godtar påståendet att allt är tillåtet så länge som man efterlever lagens bokstav och att de flesta affärsmän opererar på ett område där »alla känner alla« och där det följaktligen är viktigt att bevara sitt goda rykte. Den sista poängen är för övrigt helt i överensstämmelse med Carrs rekommendationer. Men frågan är om inte de hållningar som Carr beskriver lever i bästa välmåga också i dag, både i USA och i Skandinavien och alla andra delar av världen.

Etisk konventionalism

Carrs synpunkter är ett klart exempel på ett inte ovanligt perspektiv på etiska förhållanden: håll dig inom lagens ramar, bryt inte med traditionerna på ditt verksamhetsområde och gör för övrigt det som tjänar dina egna intressen bäst! Vi kan kalla det *etisk konventionalism*. Etisk konventionalism kan kritiseras på flera sätt.

(1) Etisk konventionalism leder till dubbelmoral. Tom och alla andra i liknande situationer förutsätts ha en moral på arbetstid och en annan på fritiden. Efter arbetsdagens slut får Tom gärna kritisera sitt eget uppträdande tidigare på dagen, men enligt konventionalismen skall de olika rollerna hållas åtskilda. På samma sätt kan man argumentera för att det är riktigt för en domare att följa landets lagar när han är i tjänst (tänk till exempel på rasdiskriminerande lagar i Nazityskland eller apartheidtidens Sydafrika). Och när han inte utövar sitt yrke, kan han efter bästa förmåga bidra till att försöka förändra de inhumana lagar som han själv praktiserar på dagtid. Och så vidare. Mot den sortens personlighetssplittrande hållningar kan det anföras att det finns ett bättre alternativ. Det är inte nödvändigtvis så att yrkeslivet kräver en helt annan etik. Toms agerande kan och bör diskuteras från samma utgångspunkter som allt annat beteende.

Som alternativ till Carrs uppfattning kan vi då formulera följande tes: *Näringslivets etik är inte ett moraliskt reservat med sina egna normer utan en tillämpning av normala etiska synpunkter och erfarenheter på ett speciellt område.*

(2) De etiska konventionerna räcker inte alltid till. De svåraste etiska frågorna uppstår i situationer där olika hänsyn drar åt olika håll. Lojalitetskonflikter i yrkeslivet är ett bra exempel.

Tänk på det dilemma som ingenjören på Ford hamnade i när inga av hans chefer ville lyssna på hans varningar angående Pintomodellens bristande säkerhet! Eller tänk på de motstridande hänsyn som ledde till Toms dilemma i exemplet ovanför!

När konventionerna inte räcker till, griper man gärna till etiska teorier i hopp om att de skall kunna bidra till att ordna upp i den etiska röran. Det är ett diskutabelt grepp som vi skall återkomma till senare.

(3) Den tekniska utvecklingen – och andra förändringar – leder ibland till att vi hamnar i nya situationer där de gamla reglerna inte kan visa vägen tydligt nog. Nya konventioner behövs ibland för att hantera de etiska problem som utvecklingen medför. Hur skall man gå fram då? Om det säger Carr ingenting.

Medicinsk teknologi är ett sådant problemområde. När man började använda respiratorer på 1960-talet, blev det möjligt att hålla patienter som eljest skulle ha dött i livet i veckor, månader och år. I några av fallen visade patienterna inte några som helst tecken på medvetet liv, men de elementära biologiska funktionerna upprätthölls med hjälp av de nya apparaterna. Föräldrarna till Karen Quinlan – ett av de mest omskrivna fallen den gången – önskade få dottern fränkopplad från hjärt-lungmaskinen. Men läkarna på det berörda sjukhuset ansåg att det skulle strida mot ett av den medicinska etikens grundläggande påbud – det är läkarens uppgift att bidra till att upprätthålla liv, en läkare får aldrig medverka till att ta liv.

Fallet Quinlan och andra historier av samma slag ledde raskt till en omfattande diskussion om den traditionella synen på liv och död och till analyser av skillnaden mellan att ta ett liv och att avstå från en konstlad förlängning av ett rent vegeterande

tillstånd utan några av de kännetecken som vi brukar räkna som minimikrav när det gäller livskvalitet. Resultatet av diskussionerna blev tämligen drastiskt – en ny definition av vad det innebär att vara död (begreppet 'hjärndöd').

Exempel från ett helt annat område är uppfinningar som internet och CD-skivor, som har fört till nya problem på det upphovsrättsliga fältet. I vilken utsträckning skall elektroniska utgåvor av texter, till exempel, räknas som publikationer som faller in under de etablerade copyright-bestämmelserna? Det uppstod ett akut behov av nya konventioner för att hantera de nya problemfallen.

(4) Mot den varianten av etisk konventionalism som Carr försvarar kan det riktas ytterligare en invändning: näringslivet är inte ett spel. Han pekar på några likheter mellan det som sker i ett spel som poker och det som sker i näringslivet. Men han säger inte något om skillnaderna mellan spel och fastighetsaffärer, till exempel. Om jag skulle ge mig in på pokerspelande, så måste jag räkna med att bli lurad av mera erfarna spelare. Men om jag sätter igång med en av mitt livs största investeringar i form av inköp av ett hus, så godtar jag inte att säljaren och mäklaren beter sig som pokerspelare. Jag väntar mig att både säljare och mäklare uppträder ärligt, så att jag får upplysningar om eventuella dolda fel och så vidare. Det kan kanske vara klagörande att peka på likheter mellan existerande praxisar på det ekonomiska området och spel av olika slag, men det är antagligen mera klagörande att få tag i skillnaderna.

(5) Den femte och sista poängen gäller konventionalismens påstående att allt som inte är uttryckligen förbjudet enligt de lagar och förordningar som gäller i det land som man vistas

i är moraliskt acceptabelt. Det är uppenbart inte ett hållbart påstående. Rättssystemet måste vara i någorlunda samklang med den allmänt utbredda moralen. Annars blir inte lagarna respekterade. Men av det följer det inte att alla lagar är moraliskt acceptabla. Tänk till exempel på skatteregler som uppfattas som orättvisa eller diskriminerande lagar som strider mot grundläggande människorättigheter! Sådana lagar bryter man gärna om det inte är alltför riskabelt. Ibland kan det till och med vara en moralisk plikt att bryta mot en existerande lag (civil olydnad). Området för det juridiskt rätta sammanfaller bara delvis med området för det moraliskt rätta. Stora delar av livet är lyckligtvis inte omgärdade av lagbestämmelser. Men det betyder inte att allt är moraliskt tillåtet om det inte är fel juridiskt sett. Sexuallivet i länder som Sverige och Norge är inte underkastat myndigheternas censur för vuxnas del, men det innebär inte att de vanliga etiska principerna om hänsyn och omsorg är satta ur spel. Det moraliska och det rättsliga överlappar, men alla lagbestämmelser måste tåla etisk granskning. Konventionalismen sätter vagnen framför hästen när den hävdar att moralen bestäms av juridiken.

Riktiga handlingar och etisk klokhet

Moralfilosofins traditionella uppgift är att frambringa en översikt över hela det moraliska området. Det är ingen liten uppgift i betraktande av att praktiskt taget allt mänskligt görande och låtande har en moralisk sida. Hur skall man gå till väga om man vill nå ett så ambitiöst mål?

En vanlig strategi bygger på antagandet att moralen kan ses som en pyramid. Pyramidens bas består av utsagor om

våra handlingar och deras följder. Handlingarna hör hemma i bestämda handlingstraditioner eller praxisar. Man föreställer sig gärna att handlingar och praxisar styrs av regler av olika slag – till exempel tumregler, strategiska riktlinjer, etikettens konventioner, juridiska bestämmelser och etiska normer. En av standardprocedurerna på det moralfilosofiska området är att visa att utsagor om enskilda handlingar kan härledas från allmänna normer. En utsaga som »Du lovade att göra det, och då skall du göra det!« kan härledas från normen »Ingångna kontrakt, avtal och löften skall hållas.« Därefter försöker man att visa att mängden av allmänna normer kan härledas från en enda grundläggande norm (eller eventuellt några få grundläggande normer). Det är den strategin som man finner i de moralfilosofiska traditioner som har dominerat fältet de sista två hundra åren: utilitarismen och den kantianska traditionen. Båda traditionerna härstammar från slutet på 1700-talet, med den engelske juristen Jeremy Bentham som utilitarismens viktigaste grundläggare och den tyske filosofen Immanuel Kant som startpunkten på den tradition som är uppkallad efter honom.

Den utilitaristiska grundprincipen kan i all korthet formuleras så: *Handla alltid så att du bidrar till maximera mängden av lycka här i världen!* Kants grundläggande princip är ganska komplex, men som en antydning om vad det handlar om kan vi välja följande formulering: *Handla alltid så att du utan att inveckla dig i självmotsägelser kan vilja att alla andra som är samma slags situation som du själv är i nu handlar på samma vis!* Alla skall alltså behandlas lika, inklusive den handlande själv.

Gemensamt för de två traditionerna är förslaget att enskilda utsagor kan härledas från allmänna normer, som i sin tur kan

härledas från en grundnorm. Men hur är det med den mest grundläggande normen? Finns det någon möjlighet att stödja den? Om man anser sig ha funnit stöd för en grundläggande norm, så visar det väl bara att normen inte var så grundläggande som man trodde? Så argumenteras det ibland i moralfilosofin och på alla andra områden där man har med normer och värden att göra.

När det gäller de mest fundamentala normerna, är det enda man kan göra att välja mellan att godta dem eller att förkasta dem. Valet kan inte vara annat än irrationellt eftersom det är omöjligt att stödja verkligt basala normer med hänvisning till andra normer. Den positionen kallas ibland för *decisionism*. Till decisionismens mest kända försvarare hörde sociologen Max Weber i början av 1900-talet och vetenskapsfilosofen Karl Popper omkring mitten av 1900-talet.

Men situationen är kanske inte så hopplös som den kan verka i förstone. Tesen att moralen med nödvändighet vilar på en irrationell grund bygger på en förvrängd bild av vad moral är. Exemplets makt och den moraliska erfarenhetens roll kommer inte till sin rätt i den bilden som vi nu skall försöka ersätta med ett mera realistiskt porträtt av moralen.

När man talar om grundläggande normer eller värdeaxiom eller dylikt, brukar det ligga ett speciellt antagande någonstans i bakgrunden. Man förutsätter att moralen, rätten och andra normsystem är uppbyggda på samma vis som axiomatiska system i matematiken (typexempel Euklides geometri). Från de mest grundläggande utsagorna – axiomen – kan man då härleda de mindre grundläggande utsagorna – det som i matematiska sammanhang kallas för teorem – och konkreta tillämpningar i enskilda situationer. Men det är inte en realistisk

bild av hur juridisk och etisk argumentation faktiskt försiggår.

Det krävs något mer än den formella förmågan att kunna genomföra deduktioner för att kunna handskas med komplicerade moraliska och juridiska frågor. Det som behövs kan kallas livsvisdom, praktisk klokhet eller etisk kompetens, för moralens del, och för lagsystemets del dessutom den juridiska kompetens som består av att man behärskar de regler, exempel och praxisar som tillsammans utgör rättssystemet i fråga. Det kan till exempel vara alla lagar och bestämmelser som tillsammans utgör den svenska skattelagstiftningen, inklusive kunskaper om hur reglerna faktiskt har praktiserats av skattemyndigheterna och rättsapparaten i landet.

Det som inte kommer fram i ett ensidigt normperspektiv på sådana områden som rätt och moral är att det finns en nödvändig förbindelse mellan normer (regler), exempel och upparbetad kompetens. Det är inte nog att känna till reglerna. Man måste också kunna använda dem på försvarligt vis. Regler lär man sig normalt med hjälp av exempel, och några regler kan bara läras med hjälp av exempel. Det gäller till exempel för vår användning av etiska och estetiska begrepp. Tänk på uttryck som *rock-and-roll* och *symfoni*! Några musikstycken är paradexempel på vad en symfoni är, till exempel ett antal kompositioner av Mozart, Beethoven och Brahms. För att ny musik skall kunna kallas symfonisk bör den likna de etablerade mönstfallen tillräckligt mycket. Om någon kallar ABBA-låtarna för symfonier är det antagligen för att göra en speciell poäng i ett speciellt sammanhang.

Regelförståelse och exempelförståelse kännetecknas av en cirkelstruktur som påminner om förhållandet mellan delförståelse och helhetsförståelse när det gäller texter. Vi förstår

delarna av en längre text (en roman till exempel) i ljuset av den helhet som växer fram när vi läser texten, och förståelsen av delarna ändras efterhand i ljuset av den framväxande helheten. Processen kallas ofta för den hermeneutiska cirkeln, men den är inte den enda av det slaget.

För att illustrera regel- och exempelförståelsens cirkel kan vi tänka på vad det innebär att vara frikostig, till exempel. Ordet frikostighet och motsvarande uttryck på andra språk är positivt laddat, men uppfattningarna om vad frikostighet innebär och var gränserna går mellan frikostighet, slösaktighet och snålhet varierar från kultur till kultur. Det enda sättet att få god förståelse av vad som ligger i begreppet frikostighet i ett visst samhälle är att gå igenom ett antal exempel och motexempel.

Man kan (som Aristoteles gjorde på sin tid) peka på några faktorer som man bör ta hänsyn till när man vill utöva frikostighet och andra dygder. Motivet bör vara gott, man bör ge tillräckligt mycket till de riktiga personerna på de riktiga tidpunkterna och liknande mycket allmänt formulerade villkor. För den som ännu inte vet vad frikostighet är är detta tämligen intetsägande. De allmänna kraven får en konkret mening när de tillämpas i aktuella situationer. Det är det som sker i allt etiskt lärande.

Genom inövning i olika verksamheter får vi den kompetens som erfordras för att kunna handla självständigt på det område som det gäller. För att kunna handla på egen hand måste man ha skaffat sig de kunskaper och erfarenheter som krävs. När man talar om kunskap, tänker man ofta på ett speciellt slags kunskap – den kunskapen som existerar i form av språkliga utsagor, formler och diagram. Att kunna något om fysik kan till exempel innebära att man känner till Arkimedes

lag. Vi kan kalla detta *formulerad kunskap*. I litteraturen om kunskapsformer finner man också uttrycken »teoretisk kunskap« och »påståendekunskap« som beteckningar på den sortens kunskap. Men det finns mycket annat som också faller in under begreppet kunskap. Mycket av det som vi kallar för kunskap existerar som *praktisk kunskap* i form av förtrogenhet och färdigheter. Mina kunskaper om musik består först och främst av mina egna erfarenheter som gör att jag känner igen kompositörer och genrer och utövare och melodier och så vidare. Jag har en begränsad förtrogenhet med några delar av det enorma område som kallas musik. Mina kunskaper om matlagning består på motsvarande vis först och främst av ett antal färdigheter som jag har förvärvat under årens lopp. Ibland används uttrycket »know-how« som en beteckning på den sortens kunskap. De senaste åren har det också varit populärt att referera till den praktiska kunskapen som tyst kunskap.

Mycket av det vi kan består av färdigheter och förtrogenhet, till exempel de språkkunskaper som vi har när vi har lärt oss vårt modersmål. Att artikulera de regler som ingår i vår språkliga kompetens är en uppgift för språkforskare. När det gäller andra aspekter på det som vi lär oss när vi växer upp i en bestämd kultur, finns det andra specialister som tar hand om uppgiften att formulera och systematisera det som redan finns där i form av praktisk kunskap, till exempel sociologer, socialantropologer, etnologer, musikforskare och andra kultur-och samhällsforskare.

Som på de flesta andra områden är lejonparten av våra regler om vad som är moraliskt och omoraliskt inte uttryckligen formulerade som språkliga utsagor. Moralen finns mer eller min-

dre uttalat i våra handlingar och hållningar, i vår förtrogenhet och i våra färdigheter. Vi vet ofta vad som är rätt och fel utan att kunna uttrycka det klart. Att ha de praktiska och teoretiska kunskaper som behövs för att kunna handla riktigt och för att bedöma andras uppträdande som acceptabelt eller oacceptabelt är att ha förvärvat den kompetens som kan kallas etisk klokhet.

I ljuset av detta kan vi ersätta pyramidmodellen för etiken med en annan bild – etiken är som ett isberg. Den formulerade delen av etiken är den lilla delen av etiken som vi ser ovanför vattnet. Det mesta av etiken ligger under vattenytan i form av praktisk kunskap.

Till skillnad från juridisk kompetens och alla andra specialistkompetenser är etisk kompetens något som alla vuxna människor normalt förutsätts ha. Ett mycket allmänt svar på frågan om vad etisk kompetens innebär kunde vara detta: att vara etiskt kompetent innebär att man har de erfarenheter och färdigheter och teoretiska kunskaper som behövs för att kunna strukturera och hantera de situationer som man hamnar i på ett fruktbart sätt. Det är ett mycket generellt och vagt svar på frågan om vad etisk klokhet är. För att få mera kött på benen skall vi nu se på en diskussion om etisk expertis som utspann sig för några år sedan.

Om etisk expertis

Om bilen inte fungerar, vänder vi oss till experterna på det området. Kriteriet på att de verkligen är experter är att de på ett effektivt vis får bilen att fungera som den skall. Om min kropp inte fungerar som den skall, vänder jag mig till andra experter, läkare, sjukgymnaster, tränare och så vidare. Om de får mig att

bli bättre, tolkar jag det som ett tecken på att de kan sitt jobb. Men vad skulle kriteriet vara på att någon verkligen är expert på det etiska området?

Vi kan börja med skillnaden mellan empiriska utsagor och normativa eller värderande utsagor. Empiriska utsagor är påståenden som kan bekräftas eller avkräftas med hänvisning till fakta. Påstår någon att korruptionen i Sverige har ökat kraftigt de sista åren, så är det något som borde kunna avgöras genom undersökningar av hur det har varit och hur det är nu. Men först måste påståendet preciseras. Var går gränsen mellan godtagbara gåvor och tjänster, på den ena sidan, och det förkastliga beteende som vi kallar korruption, på den andra sidan? Och vad ligger i uttrycken 'ökat kraftigt' och 'de sista åren'?

Normativa och värderande utsagor handlar inte om hur det är eller har varit utan om hur det borde vara. Man kan bestämma sig för att gränsen för acceptabla gåvor i en viss sektor av näringslivet skall vara 1 000 kronor, till exempel, men varför just det beloppet? När det gäller normativa och värderande utsagor måste man argumentera på andra sätt än på det empiriska området. Utilitarister, kantianer, aristoteliker och andra traditionella moralteoretiker rekommenderar olika tillvägagångssätt, men bidragen till vår 2 500 år gamla moral-filosofitradition har inte fört till någon allmän enighet om det rätta sättet att hantera etiska frågor. Och det har lett till en viss skepsis angående möjligheterna att uppnå konsensus på etikens område.

En av de första som formulerade den skepsisen på ett slående vis var Axel Hägerström. I sin installationsföreläsning vid universitetet i Uppsala framlade han tesen att det inte kan finnas en vetenskap *i* moral. Vetenskapen kan bara handla *om*

moral. De existerande moralföreställningarna och praxisarna kan undersökas med empiriska metoder i sociologi och andra samhällsvetenskapliga ämnen. Men etiken kan aldrig bli en vetenskap eftersom den inte handlar om fakta utan om »ett subjektivt tänkande, ett känslö- eller intressetänkande«. Om man i tillägg till detta sätter likhetstecken mellan det vetenskapliga och det rationella, så får man resultatet att etiken faller utanför det rationellas område. Etiken är till sitt väsen irrationell.

Moralfilosofer och empiriska forskare måste därför begränsa sig till att beskriva och analysera etiken som den är. Den traditionella uppgiften att bidra till att utveckla den normativa etiken faller bort. Den engelske filosofen C. D. Broad (som för övrigt hade goda kontakter med filosoferna i Uppsala och själv kunde svenska) uttryckte det så här:

»Det ingår inte i moralfilosofernas professionella uppgifter att tala om för folk vad de bör och inte bör göra ... Som moralfilosofer har de inte tillgång till någon speciell information som inte är tillgänglig för vanligt folk om vad som är rätt och fel.« Det var en vanlig position vid mitten av 1900-talet. Men de senaste trettio till fyrtio åren har bilden förändrats kraftigt. Förklaringen ligger i framväxten av det nya området tillämpad etik.

Drivkrafterna bakom förändringarna i synen på etikens uppgifter var den medicinska teknologins utveckling (respiratorer och dialysmaskiner, fosterdiagnostik, genteknologi och så vidare), de moraliska dilemman som den amerikanska krigsföringen i Vietnam medförde, diskussionerna om industrins miljöförstörande effekter och kampen mot diskriminering av olika slag (ras, kön, religion och så vidare).

Till pionjärerna på den tillämpade etikens område hör filosofer som Thomas Nagel, Peter Singer och Stephen Toulmin. Toulmin var på slutet av 1960-talet gästforskare vid ett nytt centrum för forskning i bioetik, The Hastings Centre utanför New York, som fortfarande är en av de ledande institutionerna på det området. I en artikel från 1982 med titeln »How Medicine Saved the Life of Ethics« beskriver han den tillämpade etikens utveckling med stor entusiasm. Det nya sättet att hantera medicinskt-etiska problem har bidragit till att förändra hela moralfilosofin i positiv riktning, skrev han, inte minst på grund av fokuseringen på allmänmänskliga problem som den somatiska medicinens utveckling har fört med sig. Oavsett vilken kultur man tillhör har alla människor samma slags kroppar och drabbas av samma slags sjukdomar, vilket kan öppna vägen för en icke-relativistisk etik. Det är inte svårt att förstå att Toulmin i det läget valde att anknyta till Aristoteles etik med dess betoning av etikens universella drag. Han var långt ifrån den ende som gjorde det på den tiden – det var då nyaristotelismen började blomstra i etikens trädgård.

Singers första bok *Animal Liberation, Towards an End of Man's Inhumanity to Animals* (1975) var en kraftfull kritik av de lidanden som djur utsätts för i den industrialiserade köttproduktionen i USA. Det är en klassiker på den tillämpade etikens område som har översatts till många språk, inklusive svenska (*Djurens frigörelse*, 1992). Singer är i dag antagligen den mest kände av alla dem som befattar sig med tillämpad etik med en rad böcker som har översatts till många språk. Med tanke på den första bokens tematik är det förståeligt att han valde att knyta an till den utilitaristiska traditionen med dess fokusering på lust- och smärtupplevelser.

Vietnamkrigets grymheter var utgångspunkten för ett av Thomas Nagels många bidrag till den tillämpade etiken, artikeln »War and Massacre«, som finns med i hans artikelsamling *Mortal Questions* från 1979. Ledmotivet hos Nagel var att visa att många svåra etiska problem faktiskt kan behandlas rationellt, inklusive ett så vanskligt område som krigets brutalitet. Han fann den utilitaristiska traditionen otillräcklig för att hantera de problem som modern krigföring medför och pekade på ett antal restriktioner som det utilitaristiska tänkandet måste påläggas för att kunna göra den moraliska verkligheten rättvisa.

Det kan vara rimligt att anta att etiska teman har varit ett inslag i alla mänskliga kulturer som har kommit så långt att de har utvecklat ett språk. De äldsta skriftliga dokumenten som behandlar medicinsk etik är från 600-talet f.Kr., den indiska läkaretiken så som den formulerades i *Atreya Anushasana*, och 400-talet f.Kr., *Hippokrates ed*, som är utgångspunkten för den medicinska etiken i den västliga delen av världen. Det som var nytt i behandlingen av etiska frågor omkring 1970 var att några analytiskt skolade filosofer i samarbete med läkare och andra yrkesutövare fann att deras filosofiska skolning kunde vara till nytta när det gällde att klargöra nya och problematiska situationer. Inte minst visade det sig finnas ett behov av begreppsanalys för att kunna strukturera och hantera de svåra fallen på ett fruktbart sätt. Analysen av begreppen liv och död i kölvattnet efter fallet Quinlan och liknande är ett paradigmiskt exempel. Våra dagars tillämpade etik är kort sagt resultatet av en fusion mellan analytisk filosofi och traditionell yrkesetik.

Den tillämpade etiken dominerades till att börja med av medicinsk-etiska frågor, men efterhand har det uppstått många specialiseringar inom tillämpad etik, områdesetik av olika slag.

Näringslivets etik är ett av de många delområden som har haft god nytta fusionen med analytisk filosofi. Den första upplagan av standardverket *Ethical Theory and Business* utkom 1979 med Tom L. Beauchamp og Norman E. Bowie som redaktörer och har följts av många liknade arbeten. Näringslivets etik framstår i dag på samma vis som många andra etiska områden som professionaliserade forsknings- och undervisningsämnen med egna lärostolar, konferenser, tidskrifter och så vidare. Den amerikanska tidskriften *Journal of Business Ethics* påbörjade sin bana 1981, och året därefter startade *Business and Professional Ethical Journal*. I Europa kom första numret av en liknande tidskrift 1992 – *Business Ethics: A European Review*.

Den snabba utvecklingen på etikområdet har också mötts av en hel del skepsis. Konservativa yrkesutövare hävdar gärna att etik är något som bäst förmedlas i praxis, därför behövs det inte egna professurer och kurser för detta. Ett generalangrepp på idén om etisk expertis utfördes i början av 1980-talet av den amerikanska juristen Cheryl N. Noble. Hennes artikel »Ethics and Experts« publicerades 1980 och trycktes en gång till 1982 tillsammans med några kritiska kommentarer i *Hastings Center Report*, den utmärkta tidskriften som utges av forskningsstiftelsen The Hastings Center. Debatten fortsatte i boken *Applied Ethics and Ethical Theory* (1988) med inlägg av bioetikerna Ruth Macklin og Peter Singer.

Nobles tes var att den tillämpade etiken är verklighetsfrämmande och abstrakt, att resultaten är tama och konventionella och att hela området egentligen bara består av tekniska filosofiska övningar av traditionellt slag.

Peter Singer upplevde det som ganska komiskt att bli anklagad för tama konklusioner. Från och med boken *Animal*

Liberation (1975) har han varit under konstant press från många håll på grund av sina kontroversiella förslag. Han har bland annat argumenterat för att vi allesammans borde bli vegetarianer, att nyfödda inte har större rätt att leva än foster och att det i några fall kan vara etiskt riktigt att avliva nyfödda barn. Motståndet mot Singers förslag har senare fört till att både föreläsningar och hela konferenser i Tyskland och Österrike har blivit avlysta, inte minst på grund av motstånd från handikapporganisationer som för övrigt inte hade satt sig in i vad förslagen och argumenten närmare bestämt gick ut på. I Saarbrücken fick han en gång höra kommentaren att han nog inte skulle ha lagt fram sina förslag om han hade varit med om det som judarna var utsatta för i Europa på 1930-talet, varpå Singer svarade att det var förföljelserna i Tyskland och Österrike som gjorde att hans judiska föräldrar emigrerade till Australien i slutet på 30-talet.

I debatten om etisk expertis formulerade Peter Singer fem villkor som en etisk expert måste uppfylla: (1) En etisk expert måste som alla andra experter på alla andra områden kunna argumentera väl. Hon eller han måste kunna undgå logiska fel både hos sig själv och hos andra. (2) För att kunna räknas som etisk expert måste man ha vissa kunskaper om etik och de etiska begreppens innebörd. (3) En etisk expert måste ha goda kunskaper om de stora etiska teorierna – utilitarism, kantianism, teorierna om rättvisa och så vidare. (4) Etisk expertis kräver också en hel del kunskaper om faktiska förhållanden. För att kunna räknas som etisk expert måste man åtminstone ha förmågan att snabbt kunna inhämta relevant information. (5) Sist men inte minst måste man ha tid för reflektion omkring etiska frågor. Det villkoret kan vara svårt att uppfylla

när man har händerna fulla i ett krävande heltidsjobb.

Ett liknande försvar av etisk expertis finner man hos Ruth Macklin, professor i bioetik i New York. Hon betonar att det inte finns enkla svar på svåra etiska frågor. Som exempel nämner hon en handikappad, alkoholiserad och hemlös kvinna som klart och tydligt behövde medicinsk behandling. I det fallet fann Macklin det omöjligt att välja mellan kvinnans självbestämmanderätt och hänsynen till kvinnans eget bästa. Liksom Singer framhåller hon vikten av kunskaper om relevanta fakta, analytisk förmåga och kunskap om etiska teorier.

Peter Singer uppfyller onekligen själv de villkor som han anser att en etisk expert måste uppfylla. I debatten om etisk expertis kom han också med ett gott exempel på vad etisk kritik kan innebära. En etisk kommitté i USA fick på 1970-talet i uppdrag att granska laboratorieförsök på befruktade människoägg. Kommittén kom fram till att ett människofoster förtjänar »djup respekt« men att detta inte får tolkas som att foster har samma juridiska och etiska rättigheter som vi tillskriver »personer«. Befruktning av ägg i laboratorier var enligt kommittén »etiskt försvarbar«, men det utesluter inte att etisk kritik också är »legitim«. Vad har då kommittén egentligen sagt? Den uttalade sig till exempel inte om hur de befruktade äggen bör behandlas när försöken är avslutade. Skall de begravas som andra människor eller skall de kastas i sophinken? Mot bakgrund av det exemplet kom Singer med ett gott förslag som så vitt jag vet inte har följts upp av några etiska kommittéer – det är en viktig uppgift för sådana kommittéer och alla andra som arbetar på området tillämpad etik att utarbeta verkligt goda etiska analyser som kan tjäna som mönster för andra.

Både Singer och Macklin kan kritiseras för att framhålla

teoretiska kunskaper och förmågor på den praktiska kunskapens bekostnad. Speciellt är deras framhävande av de etiska teoriernas roll problematiskt. Man kan lägga märke till att etiska teorier inte spelar någon roll i Singers eget exempel ovanför, och frågan är om inte detta är det som är normalfallet på det etiska området.

Macklin menar att valet står mellan att bygga på etiska teorier eller att låta tillfälligheterna råda. Etiska utsagor måste stödjas av etiska teorier, annars framstår de som osystematiska ad hoc-påståenden. Som exempel pekar hon på att den medicinska etiken behöver både kantianska och utilitaristiska teorier. När man visar till patientens självbestämmanderätt, till exempel, så är det ett kantianskt inslag. När man beaktar de långsiktiga positiva eller negativa konsekvenserna för patientens hälsotillstånd, så är det ett utilitaristiskt inslag. Men här handlar det om »etiska teorier« i en så urvattnad mening att det närmar sig det meningslösa. Alla vettiga människor tar hänsyn både till mänsklig värdighet och till välfärdskonsekvenser. Det behöver man inga etiska teorier till.

Urvattnade versioner av kantianism och utilitarism är vanliga på etikområdet, inte minst i läroböckernas värld. Vi återkommer till det i kapitlet *Kant och utilitaristerna*.

Litteratur

Albert Z. Carrs artikel »Is Business Bluffing Ethical?«

finns omtryckt i Joan C. Callahan, red., *Ethical Issues in Professional Life*, Oxford 1988.

Om Ford Pinto-affären: se t. ex. Mark Dowie, »Pinto

Madness«, i Robert Baum, red., *Ethical Problems in Engineering*, 2nd ed., Volume Two: Cases, New York 1980.

- Aristoteles om frikostighet, praktisk klokhet och andra dygder: *Den nikomachiska etiken*, Göteborg 1988 och senare upplagor.
- Andreas Falkenbergs invändningar i avsnittet *Om poker och andra spel*: privat diskussion. Se vidare hans bidrag till vår gemensamma bok *Etikk i næringslivet*, Oslo 1998.
- Axel Hägerströms installationsföreläsning »Om moraliska föreställningars sanning« (1911) finns med i *Socialfilosofiska uppsatser*, Stockholm 1939.
- Citatet från C. D. Broad i avsnittet *Om etisk expertis* är från *Ethics and the History of Philosophy*, London 1952. Det finns också med i början av Peter Singers artikel »Ethical Experts in a Democracy«, i D. M. Rosenthal & F. Shehadi, red., *Applied Ethics and Ethical Theory*, Salt Lake City 1988.
- S. Toulmins artikel »How Medicine Saved the Life of Ethics« (1982) finns omtryckt i T. Beauchamp & W. LeRoy, red., *Contemporary Issues in Bioethics*, 3rd ed., Belmont, California, 1989.
- Thomas Nagels bok *Mortal Questions* (1979) finns också som paperback (Cambridge 1991).
- Det gör även Peter Singers bok *Animal Liberation* (Hopewell, New Jersey, 2002).
- P. Singer, »On Being Silenced in Germany«, *The New York Review of Books*, 15.8.1991; »Applied Ethics in a Hostile Environment«, *Theoria* 1991; och inledningen till H. Kuhse & P. Singer, *Muß dieses Kind am Leben bleiben?*, 1993.
- De klassiska etiska texterna *Atreya Anushasana* och *Hippokrates ed* som nämns i avsnittet *Om etisk expertis* finner man lätt på internet.